

אחרי בית הסוהר

עפרה גרינברג*

תקציר. פרדה של אנתרופולוג מקהילת נחקריו עשויה להיות תהליך ארוך ומורכב. בדרך כלל היא מתרחשת בשלבים, ויש שהיא לא מסתיימת לעולם. המאמר מציג דוגמה למקרה מהסוג השני. שנים לאחר שהסתיים המחקר על בית הסוהר לנשים – שנערך בשיטת התצפית המשתתפת והתפרסם במסגרות שונות – נוצר קשר מפתיע עם אסירות לשעבר והביא לטפטוף מידע על אירועים שהתרחשו בשנים שאחרי. מידע זה האיר באור חדש את העבר הרחוק ועורר שאלות על התובנות שהתקבלו ועל הפרשנות שניתנה בזמנו למשמעותם של האירועים. תהליך זה מעורר תהיות בדבר הפרדה משדה המחקר וגבולותיו של השדה בזמן ובמרחב.

מבוא

מה קורה כשמסתיימת עבודת השדה? האם החוקר עצוב או שמח? איך עובר עליו תהליך הפרדה? האם הוא שומר על קשר עם אנשים ונשים מהקהילה הנחקרת? כיצד מושפעת כתיבתו מהקשר או מהיעדרו? מעט עדויות יש לנו על שלב הפרדה, אם משום שהיא נתפסת כלא רלוונטית למחקר, ואם משום שהיא נחווית כאישית מדי. בהר (Behar, 2003) אומרת שהכתיבה האתנוגרפית מבטאת את הזמן והמציאות שאברו; היא משמרת את החולף, וכך מסווה את כאב הפרדה וממזערת את האובדן. שוקד (Shokeid, 2007) מרחיב תמה זו וטוען שהאובדן כולל גם את ניסיונו, זיכרונותיו ורגשותיו של החוקר, שאותם הוא מעלה על הכתב. פניה הרבות של הפרדה – הכאב הכרוך בה, טקטיקות הפרדה הננקטות, מה שקורה בפועל אחרי עזיבת השדה, הרצון והניסיון לשמור על קשר – זוכים להתייחסות מועטה בלבד בספרות האנתרופולוגית.¹ שוקד (ibid) מעלה את הטענה המעניינת שהחוקר חייב לנחקריו, לקוראיו וגם לעצמו את המידע הזה. הוא רואה בשלב הסופי של עבודת השדה ובתקופה הראשונה שאחריה, שמתחילה עם ההתנתקות הגיאוגרפית, חלק בלתי נפרד מהמחקר שחשוב לא פחות מהדיווחים המקובלים על הכניסה לשדה.²

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, המכללה האקדמית גליל מערבי

גרסה מוקדמת של מאמר זה (Greenberg, 2012) התפרסמה באנגלית בספר Serendipity in Anthropological Research. לנוסח הנוכחי צורף מבוא עיוני חדש. תודותיי לד"ר מיכאל פרידה שסייע לי רבות באיתור המקורות ולעורך פרופ' חיים חזן על העידוד.

1 ראו טרנר (Turner, 1960) וולף (Wulff, 2000), המתארים את הצער של היום האחרון למחקר.

2 דיון חלקי אך ממוקד בסוגיית "אחרי סיום המחקר" נמצא בקובץ מאמרים העוסק בעימות של הנחקרים עם תוצאות המחקרים (Brettell, 1993). תופעה זו שייכת כבר לעידן חדש יחסית בתולדות האנתרופולוגיה, וטיפור דומה מציג לנו בילו (1988), המתאר כיצד פרסום ספרו דרבן את בן הקהילה הנחקרת לפתח קריירה כמרפא עממי.

דרך אחת ששימשה חוקרים שלא רצו להיפרד סופית מהשדה הייתה לשוב ולחקור בו כעבור כמה שנים. הם בדרך כלל ביקשו לבדוק אם חלו שינויים או התפתחויות בכיוונים חדשים. טרנבול (Turnbull, 1972) ושוקד (Shokeid, 2007) דיווחו על שינויים דרמטיים שחלו בקהילות נחקריהם (האיך בקניה, קהילת בית הכנסת ההומו־לסבי בניו יורק) ועל המציאות החדשה שמצאו בשדה, ואילו בירד־דיוויד (Bird-David, 2004) מספרת כיצד מחקרה החדש בקרב הניאקה שבהודו, שנערך עשר שנים אחרי המחקר הראשון, חיזק את ההבנה שרכשה במחקר הראשון והוסיף לה נדבך. הניסיון של קנה (Kenna, 1992) מעט שונה: היא מסבירה שהביקור החוזר באי היווני כעבור עשרים שנה אפשר לה להבין טוב יותר את המציאות החברתית שחקרה בשנות השישים ושהבינה בזמנו רק באופן חלקי.

הפרדה הפיזית מהשדה היא שלב ראשון בתהליך מתמשך. כל עוד החוקר כותב על הקהילה שלו, הוא ממשיך לשהות עמה מבחינה נפשית ואינטלקטואלית. אפשר לראות בסיום כתיבת האתנוגרפיה על הקהילה הנחקרת את השלב הבא של הפרדה. כמה חוקרים, בהם מלינובסקי, עסקו בכתיבה על קהילתם עוד שנים רבות לאחר שהסתיימה עבודת השדה. אוונס־פריטצ'רד (Evans-Pritchard, 1956) נפרד מהניואר רק שנים ארוכות לאחר ששהה בקרבם, כשסיים לכתוב את ספרו השלישי, שאף הוקדש להם. בסוף המבוא כתב: "עצוב לי שאני נאלץ להיפרד עכשיו מאנשים שהעסיקו את מחשבותיי במשך שנים כה רבות" (ibid, ix). אצל חוקרים אחרים סיום הכתיבה מציין גם את הפרדה הסופית מבחינת עניינם בשדה. אחרים ודאי נזכרים, מדברים ומהרהרים על קהילתם גם בהמשך חייהם.

לרבים תקופת המחקר ודאי תהיה חוויה מכווננת, אם בשל סיבות חיצוניות גלויות (הכרת בן זוג, הזדהות רגשית ואינטלקטואלית), ואם בשל ההיחשפות העמוקה והמלאה לחיים של אחרים. ושוב בשפתו של אוונס־פריטצ'רד (ibid): "הייתי תושב זר בקרבם רק למשך שנה, אך הייתה זו שנה של יחסים אינטנסיביים מאוד, ואיכות היחסים חשובה יותר מאורכם. הכרך האחרון הזה בטריולוגיה מוקדש להם כזיכרון להתנסות שהשפיעה מאוד על חיי". שוקד מספר לנו ששינה את שמו כמזכרת לשם היישוב שחקר, וכך הפכה הקהילה הנחקרת לחלק מזהותו האישית (Shokeid, 2009). אם הקשר בין החוקר לנחקריו הוא עמוק ומשמעותי - תנאי שמציב גירץ למחקר מוצלח (Geertz, 2010) - הרי שהפרדה ודאי תהיה כרוכה בכאב. ובלשונו של אוונס־פריטצ'רד (Evans-Pritchard, 1951, 17): "אם כשהאנתרופולוג נפרד לשלום מהילידים, הצדרים אינם חשים בצער הפרדה, הרי שהוא נכשל".

הפרדה הפיזית אמנם נחוצה לתהליך הכתיבה, אך האם איסוף הנתונים מסתיים עמה? כשהחוקר מרוחק גיאוגרפית מקהילת נחקריו, ההחלטה אם להמשיך את הקשר או המחקר נתונה בידיו, והיזומה להמשיך את איסוף הנתונים תבוא ממנו. אך מה קורה כשהחוקר חי בקרבת נחקריו גם לאחר סיום המחקר? רצף האירועים שיוצג בהמשך מתאר מצב ייחודי זה: אמנם עזבתי את שדה המחקר שלי, אך מאחר שהמשכתי להתגורר באותה מדינה קטנה, ישראל, שבה הוא ממוקם, הניתוק לא היה מוחלט. מידע כזה או אחר המשיך להגיע אליי, גם אם באקראי, והאיר מחדש את האירועים שהתרחשו בעבר הרחוק, ושחשבתי בזמנו שהבנתי את משמעותם. מידע זה עורר גם שאלות על הגדרת גבולות המחקר בזמן ובמרחב.

התבוננות בקהילה ממרחק הזמן, ודאי יש בה רפלקסיביות. אך אני מבקשת למקד את המחשבות החוזרות בסוגיה אחת: כיצד עובדות חדשות מאירות מחדש עובדות קודמות. תהליך הפירוש המחודש לא נובע אצלי מהתמקדות בפרטים אוטוביוגרפיים (אף שהם חשובים, למשל עובדת היותי אישה כמו הנחקרות שלי), אלא מפריצתם של קולות חדשים-ישנים המחברים הווה לעבר.

סיפור המעשה

את גיבורות הסיפור שלפנינו הכרתי בזמן שהותי - לצורכי מחקר - בבית הסוהר לנשים נווה תרצה. המחקר נעשה בשנים 1972-1974 בשיטת התצפית המשתתפת, כך שנוצרו לא מעט קשרים, מקצתם משמעותיים, עם נשות סגל ובעיקר עם אסירות. כשנאסרו עליי הביקורים (בעקבות פרסום ספרי על בית הסוהר [גרינברג, 1982]), ראיתי את התקופה הזאת כסגורה מבחינתי בהיבט האישי. גם מהבחינה האינטלקטואלית נשאתי את עיניי לתחומי עניין חדשים. לא שיערתי אז שהן הסוגיות האנתרופולוגיות והן הדמויות האנושיות ימשיכו להעסיק אותי ולהטריד את מנוחתי עד עצם היום הזה.

מידע שהגיע אליי, גם במקרה וגם ביוזמתי, ערער את השקפותיי על שהתרחש בבית הסוהר בזמן המחקר. סימני שאלה עלו, תובנות חדשות פילסו להן דרך, והאמת שהייתה כה ברורה לי לפני שנים התעמעמה ונעשתה חמקמקה. האם יש אמת אחת בסיפור הזה? האם אני בכלל מסוגלת לחשוף אותה?

פרק א

1986

עשינו את דרכנו במכונית מנתניה לגליל. הדרך הייתה ארוכה, הילדים ישבו מאחורה, וחיפשנו תכנית רדיו שתספק עניין. הגענו לתחנה של קול ישראל שברוך כלל לא האזנו לה. הקשבנו דקה, והאוזניים הזדקרו. הוזכרו שמה של הדה ובית הסוהר נווה תרצה. הידיעה חזרה גם בתכניות הבאות, ולכן הצלחתי להקליט אותה:

זהו סיפור משונה על מחבלת שבאה עם חומר נפץ בשליחות אש"ף. סיפור של מחבלת שנידונה ל-12 שנות מאסר. מחבלת שחוקריה כמעט התאהבו בה, שהתובע הצבאי שביקש להחמיר בעונשה בא לכלא לאחר המשפט לדרוש בשלומה. מחבלת אסירה שמנהלת בית הסוהר הייתה לה כאם, והיא עצמה השפיעה רבות על האוירה בכלא ועל חיי האסירות האחרות. וכשהייתה חולה, נציב בית הסוהר בא לבקרה וזר פרחים בידו [...] מחבלת שכתבה מכתבי עידוד לחיילינו בזמן מלחמה וסרגה להם כובעי צמר. זה סיפור על ישראלים שתיעבו מחבלים ואהבו אותה.

הגברתי את עוצמת הקול ורכנתי אל המכשיר לשמוע היטב. הדוברת: עדנה פאר, כתבת ותיקה

בקול ישראל המוכרת לי מביקוריה בנווה תרצה. היא לא הכירה אותי כי נחבאתי ברקע. הדה סיפרה לי עליה רבות (הכול? אינני יודעת). בחלק הזה של השידור, שלו האזנתי, שוחחה עדנה עם אנשים שהכירו את הדה ושאלה לדעתם עליה, ביקשה את זיכרונותיהם וגם ביטוי לרגשותיהם. מנהלת הכלא הרעיפה שבחים: הדה הייתה חכמה, יפה, בעלת חוש אסתטי, אשת שיחה מרתקת. כן, הדה הפכה לאוהבת ישראל. אחרי שהכירה יהודים ונפגשה פה עם אנשים טובים, למדה להבין את הצד הישראלי והפכה לכמעט ציונית, אין לה (למנהלת) שום ספק בשינוי שהתחולל אצלה. גם במאי ההצגה שעלתה בנווה תרצה בהשתתפות הדה, שכעת מרצה באוניברסיטה, התרגש כשדיבר על הדה היפה, החכמה, המשכילה, הרגישה.

בשלב זה סיפרה עדנה על הקשר שלה עם הדה. היא שמעה עליה מאשתו של י"ר ועדת הכנסת בתקופת המאסר ובאה לפגוש אותה. היא הסתקרנה, המשיכה לבוא ולבקרה (ביקורים מיוחדים, בחדר המנהלת), ולאט לאט התאהבה בה. הן שוחחו על כל דבר. עדנה הכירה להדה את בעלה, וגם הוא הפך לידיד והתכתב אֶתָה. הם "אימצו" אותה. כשהדה אושפזה בבית החולים הדסה בירושלים, באה עדנה ולקחה אותה לביתה לביקור (ללא תיאום עם השומרים, זאת ידעתי, ומשטרת ירושלים הועמדה על רגליה כדי לאתר את "הבורחת"). לא הייתה מאושרת ממנה כשהדה שוחררה ב־1974, שחרור מוקדם מסיבות בריאות. עדנה הייתה כמובן מעוניינת לשמור על הקשר, אך הדה ניתקה אותו זמן קצר לאחר שהגיעה לצרפת. לאחר כמה שנים של נתק, החליטה עדנה לאתר את עקבותיה ויצאה במסע חיפושים. את תוצאות החיפוש היא תשדר בשבוע הבא.

בשבוע שלאחר מכן כבר הייתי מוכנה. בשעה 10:00 ישבתי צמודה לרדיו והקלטתי את התכנית. זה היה הפרק המעניין והמפתיע, גם מבחינת תכניו, אך גם בדרך הצגתו. וזה תוכנו, שסופר על ידי עדנה פאר בגוף ראשון: במאי 1986 נסעה עדנה לצרפת לאתר את הדה. שם למדה שהדה נמצאת במרוקו. בזכות תעודת העיתונאי שלה הצליחה עדנה לקבל ויזה למרוקו כשישראלים עדיין לא יכלו להיכנס אליה, ובעזרת קשריה הצליחה להגיע להדה, שהתגוררה עם בן זוגה בקזבלנקה (מבעלה, נושא תפקיד בכיר בפת"ח, התגרשה זמן קצר לפני כן). הדה אירחה את עדנה במשך כמה ימים ברצון ובנעימות לאות תודה על יחסה הטוב של עדנה בזמנו, כך הסבירה לה. אך העמדות שחשפה היו שונות בתכלית מאלה שהכירה עדנה. הדה חברה בפת"ח מתוך הכרה. לדעתה, מדינת ישראל גזלה את ארמת הערבים וגם פגעה באזרחים רבים תושבי לבנון שאין אשמה בידם. כל האמירות ה"ציוניות" שהשמיעה בישראל היו בגדר משחק. היא לא התכוונה למילה מכל הצהרות האהבה שהרעיפה על מדינת היהודים. עדנה הנדהמת שאלה אותה: "אני מבינה שכל הזמן שיקרת לכולנו? זו הייתה התחזות?" ועל כך השיבה הדה: "כשאתה משתוקק לחופש, אתה מוכן לעשות הרבה בשבילו, גם לשקר, להציג ולהעמיד פנים. אותך אני מכבדת באופן אישי, ועיונותי למדינת ישראל לא מנעה ממני לארח אותך".

עדנה חזרה לישראל ופגשה את אוהביה של הדה, ולאחר שסיפרו עליה בתמימות (כי עדנה כבר ידעה את סוף הסיפור), הציגה בפניהם את אחרית הדבר של ביקורה במרוקו. התגובות היו של הפתעה ואכזבה. אני עצמי, שלא נתתי אמון של ממש בהצהרותיה הציוניות של הדה כבר אז, התעמתי עם הרציונל של העמדת הפנים. אמירתה של הדה - "כשאתה משתוקק לחופש, אתה מוכן לעשות הרבה בשבילו" - חרטתה בי קו משמעותי.

פרק ב

3-1972, נווה תרצה

שתי גיבורות לסיפור שלי, ואולי שלוש, תלוי איך מסתכלים.

יסמין

בימי הראשונים בכלא הייתי עובדת עם אסירות במקומות העבודה, והמקום החביב עליי מכולם היה המטבח. זאת בזכות הרעש וההמולה ששררו בו, ומשום שיכולתי לעשות משהו מועיל באמת (לקלף ירקות, בדרך כלל תפוחי אדמה). שם הזדמן לי להתחכך ביסמין, אחראית המטבח.

פרטים ביוגרפיים: ילידת ירושלים המזרחית, בת למשפחה ממוצא אפריקאי. אחות בהכשרתה ובעבודתה. בזמן מלחמת ששת הימים עבדה בבית חולים בקלקיליה, ותוך כדי המלחמה עברה לירושלים. כששבה לקלקיליה מצאה אותה הרוסה ואת בית החולים חרב. היא חזרה לירושלים מלאת זעם ושנאה לישראלים שהרסו את המקום לאחר שנפסקה המלחמה.

אחותה הצעירה, שהייתה חברה בפת"ח, גייסה אותה להניח פצצה בקולנוע ציון בירושלים. הפצצה לא התפוצצה (אוגוסט 1967). האחות והחבר שלה הצליחו להימלט בזמן, ויסמין נתפסה. מאחר שהאירוע הזה היה ראשון מסוגו, היא נשפטה במלוא החומרה למאסר עולם.

קודם למאסרה, יסמין לא הכירה ישראלים. כמו שסיפרה לי לאחר מכן, היא חשבה שכולם שחורי שיער ורעים. היא נדהמה לפגוש ישראלים בעלי מבנה פיזיולוגי שונה. גם השהות הארוכה בבית הסוהר לימדה אותה להבחין בין ישראלים, והיא הודתה שיש ביניהם גם אנשים טובים. המפגש הראשון שלי עם יסמין היה טעון מבחינתי. כשהניחה פצצה בקולנוע בירושלים הייתי סטודנטית בעיר, והאירוע הפחיד אותי ועורר בי זעם. רק במקרה לא התרחש אסון, רק במקרה לא הייתי שם. הרגשתי שביני לבין יסמין קיים כבר מגע אישי, מאיים.

בשנת 1971 הייתה יסמין אסירה ותיקה בעלת מעמד מיוחד. חריצותה, הגינותה, יושרה (היה מי שהגדיר אותה "השמן הצף על פני המים של בית הסוהר") היו לשם דבר וזיכו אותה בהערכה רבה, בעיקר בקרב הסוהרות, אם כי גם פה היו כאלה שלא סלחו לה על היותה מחבלת. המנהלת כיבדה והעריכה אותה, והייתה לה ידידה טובה מסגל הביניים שעמדה לימינה במאבקים פנימיים. בזמן שהותי בכלא הייתה יסמין אחראית המטבח, תפקיד בעל אחריות רבה וכוח רב. המינוי נעשה בזכות האמון שניתן בה. במקום שבו האוכל ניתן במשורה, בעיקר אוכל טוב, האחריות לכל המזון טומנת פיתוי גדול למעילה או לחלוקה אינטרסנטית. אצל יסמין זה לא קרה. העבודה במטבח קשה פיזית יותר מעבודות אחרות, בייחוד בימי חג ובאירועים מיוחדים, והפיצוי הוא היכולת לתגמל את עצמך, אך לא יסמין תנהג כך. לאחר כמה שנים בראשות המטבח ביקשה לפרוש (למגינת לבה של המנהלת) בשל עייפותה הרבה.

מבחינה חברתית מצבה היה בעייתי. היא התגוררה באגף הביטחוניות הערביות,³ אך לא הייתה חלק מהסביבה החברתית שלהן. רוב הביטחוניות היו משכילות, חלקן בנות למשפחות אמידות ובעלות מעמד. יסמין הייתה שייכת לשוליים החברתיים בחברה הפלסטינית, וכך גם בבית הסוהר.

3 המגורים נחלקו לשני אגפים: אחד של ביטחוניות ערביות, האחר של יהודיות ושל ביטחוניות לא יהודיות, שעליהן נרחב את הדיבור בהמשך.

היא נולדה למשפחה ענייה (אביה עובד ניקיון בעירייה) ואפריקאית (מוצא שבלט בהופעתה החיצונית). היא לא הייתה חברה בפת"ח, ולאחר שנים של שהות בכלא גם לא הזדהתה באופן מלא עם מטרות הארגון. השנים הרבות בסביבה יהודית פקחו את עיניה למורכבות הסכסוך הערבי-ישראלי. מלכתחילה לא הייתה טיפוס מתאים לפעילות טרוריסטית, אלא כפי שהסבירה לי, מה שראתה בקלקיליה עיוור אז את עיניה מרוב כעס. בעיני האסירות היהודיות היא הייתה מחבלת, וגם היא לא ביקשה את חברתן, מאחר שרובן היו צעירות הרגילות בחיים של זנות, גנבה ואלמות.

כשהכרתי את יסמין היא שהתה במאסר כבר ארבע שנים והייתה עייפה מהכלא. תהליך ההתקרבות ביני לבינה היה אטי והדרגתי. היא לא חיזרה אחריי (כמו שעשתה הדה בשלב מסוים), אך גילתה מידה של סקרנות. היו בהתנהגותה שקט וכנות שכבשו את לבי. מפעם לפעם, כשהכנינה קפה במטבח לעובדות אחרות, הצייעה גם לי. כאסירה ותיקה זכתה לחדר משלה, וכעבור זמן מה הזמינה אותי אליו. הוא היה מבריק מניקיון, מפיות סרוגות פזרו מסביב, תמונות של בני המשפחה הונחו על מדף. היא הייתה מספרת על חייה בעבר, על הקשיים בהווה, על החלומות בעתיד.

חלומה העיקרי, כמו שסיפרה לי, היה להשתחרר בגיל שבו עוד תוכל להינשא וללדת. כעת, בהיותה בת 34, היא מפתחת שתחמיץ את המועד. היא אוהבת ילדים באופן מיוחד. יש לה שתי בנות מאומצות, תינוקות שהונחו בבית החולים שבו עבדה. כעת משפחתה דואגת להן, אך היא יודעת שהמצב הכלכלי קשה, והיא מתייסרת בשל הניתוק ובשל חוסר היכולת להיפגש אתן כראוי. החלום ללדת העסיק אותה מאוד, ולעתים קרובות שוחחה אתי על כך. היא הגישה בקשה לשחרור מוקדם על רקע הצורך לעזור למשפחתה, אך זו נדחתה.

אחד הדברים שהציקו לה ביותר היה הבדידות. היא הייתה ערה לחריגותה ולמדה לחיות אתה, אך הקוץ המכאיב היו יחסיה עם הדה. כמו רבים אחרים, גם יסמין נשבתה בקסמיה של הדה. היא סברה שיש להן מן המשותף: העברה המיוחסת והיותן שונות מקהל בית הסוהר. בתחילת מאסרה נענתה לה הדה, והן נחשבו חברות טובות. אך הדה היתלה בה, קרבה ורחקה לסירוגין. בשלב מסוים נכנסה הדה לעבוד במטבח, ושם גילתה עצמאות, יזמה ויצרה סדרים חדשים למורת רוחה של יסמין.

יסמין מצאה עצמה לפעמים מחוץ למעגל המקורבים. היא גם לא הייתה בטוחה שהדה גלויה אתה תמיד, וזה הכאיב לה מאוד. לא מעט שוחחנו על הדה, ויסמין ניסתה להבין בעזרת את התנהגותה ההפכפכה. רגש עמוק ניטע בי כלפי יסמין, והייתי יושבת לשוחח עמה לא רק לצורכי מחקר, אלא כי אהבתי את חברתה, וידעתי שגם חברתי חשובה לה.

לאחר שנה ושלושה חודשים סיימתי את עבודת השדה, אך המשכתי לבקר בבית הסוהר כדי לפגוש את יסמין. בשמחה עקבה אחרי בטני התופחת בהיריון. כשנולד נעם, היא ביקשה תמונה שלו. נתתי לה תמונה עכשווית מהיותו בן שנה. זו הייתה פגישתנו האחרונה. כשבועיים אחריה שמעתי שיסמין שוחררה והועברה לירדן.

לבי נמחץ לשמע הידיעה. הרי היא ביקשה להישאר בארץ ופחדה שאם תעבור לירדן לא תוכל להשתחרר מידם של אנשי הפת"ח. שתי תהיות ליוו אותי במרוצת השנים: האם הספיקה והצליחה ללדת? האם היא שומרת את תמונתו של נעם? לשאלה הראשונה יש לי תשובה: היא התחנתה מאוחר מדי. לגבי התמונה, אני יכולה לשער שאברה או נזרקה במרוצת חייה הקשים (בלבנון) והנוודיים (בלבנון, מרוקו, תוניס ועזה).

הדה

מה גרם לאנשים להימשך להדה כמו דבורים לפרח? כמעט כל מי שפנתה וחייכה אליו, הפך לגרופי שלה. האם יופייה? חכמתה? נעימותה? צחוקה המתגלגל? היכולת להפגין התעניינות רבה בך ובחייך? הכישרון להחמיא בעדינות, כך שגם אם יש פה חנופה, את מקבלת אותה כמחמאה כנה? טוב הטעם שהפגינה בכל דבר שלבשה, ואפילו היו אלה מדי בית הסוהר (שמהם הצליחה להשתחרר)? היכולת לדבר עם כל אחד בגובה עיניו ומתוך אמפתיה למצוקותיו? כל זאת, ויותר מכך.

פרטים ביוגרפיים: ילידת מרוקו, בת למשפחה אמידה ומבוססת. אביה מרוקאי, אמה צרפתייה. בהיותה בת 19 נפטרה אביה, ומאז עברה המשפחה טלטלות כלכליות. הדה ואחותה הצעירה נורה (שעליה פרשה את חסותה) עברו לפריז, שם למדה פילוסופיה בסורבון. לא ברור לי אם היא אלה לימודים מסודרים, אך ודאי שלא סיימה תואר. כיפהפייה חכמה הפכה לאשת חברה מבוקשת. הקשר הרומנטי האחרון שניהלה לפני שהגיעה לישראל היה עם הזמר היהודי-צרפתי ג'ורג' מוסטקי, שאתו התגוררה. בד בבד ובלי ידיעתו התרועעה עם חברי פת"ח פעילים בפריז, והם ששלחו אותה ואת אחותה ב-1970 עם מטעני חומר נפץ לבצע פיגועים בישראל. שתייהן נתפסו בשדה התעופה ונשפטו לשנות מאסר רבות (הדה ל-12, נורה ל-8). מוסטקי למד מהעיתון על פעילותה ומעשיה של הדה, ובתדהמה וכעס ניתק את מגעיו עמה לזמן מה. אך האהבה המשיכה לפעם, ובסופו של דבר בא לבקרה.

כשבאתי אני לכלא בראשית 1972, התגוררו הדה ואחותה (ושתי הצרפתיות האחרות שנשלחו אתן למטרות חבלה) באגף היהודיות, למרות סיווגן כאסירות ביטחוניות. הדה הצליחה לשכנע את ההנהלה, די מהר, שהיא מתחרטת על מעשיה, שלא בדיוק הבינה את הסוגיה הפוליטית, שעשתה מה שעשתה מתוך בורות, ושהיא מבקשת להתנתק מכל קשר ביטחוני-טרוריסטי. מבוקשה ניתן לה. כשהכרתי את הדה היא כבר דיברה עברית שוטפת, הייתה אהודה על אחדות מנשות הסגל והאסירות, והוגדרה טרוריסטית על ידי אחרות. כעבור שנה וחצי מיום שהגיעה לכלא היא הייתה מנהיגה מוכרתת. רוב האסירות סגדו לה. קומץ נשים נאמנות היו כרוכות אחריה ללא סייג. אל המנהלת הייתה לה גישה חופשית, והיא נהנתה מפריבילגיות שאסירות אחרות יכלו רק לחלום עליהן. אפשר להצביע בכיבוד על האירועים שאפשרו להדה לבטא את כל כישוריה ולנצל את המצבים שנקרו בדרכה כדי לשפר את מצבה, ובעיקר כדי לקרב את מועד שחרורה. אעמוד על כך בקיצור.

הצגה שהעלו האסירות, שאליה היו מוזמנים רבים מהחוץ, הייתה נקודת המפנה. הדה שיחקה בכישרון רב תפקיד מרכזי, ומה שקנה את עולמה הייתה הופעתה המפתיעה בסוף ההצגה בשיר שחיברה את מילותיו והלחינה בעצמה. נושאו: המנהלת. תוכנו: שבחים.

הנדבך הבא היה ביקורו של מוסטקי, שהגיע לביקור אישי בישראל במיוחד כדי לראות את הדה. הוא קיבל אישור מיוחד לבקר אותה בכל יום במשך שבוע שהותו בארץ. הביקורים התקיימו בחדר המנהלת. את ביקורו חתמה הופעה שקיים בחצר בית הסוהר למוזמנים מבחוץ, על פי בקשת המנהלת. מיד לאחר מכן התחיל עידן הגיטרות: נקנו כמה גיטרות, ומורה הוזמנה לתת שיעור לאסירות נבחרות שזכו לכך. אז החלה תקופה יצירתית של חיבור שירים והלחנת מנגינות, בעיקר

על ידי הדה, אך עוד שתי צעירות תרמו גם הן את חלקן. את ההצגה הבאה שהעלו האסירות ביים במאי מקצועי. היא עסקה בחייהן וכללה את מבחר השירים שחוברו בחודשים האחרונים. הדה הייתה על תקן כוכב עליון, הן כמחברת והן כמבצעת. ההדרן היה "שיר המנהלת". שיר בולט אחר שהעשיר את הרפרטואר היה "שיר השלום". כאן אחזור לרגע להקלטה של עדנה פאר: בתכניתה ציטטה הקלטה מוקדמת מבית הסוהר שיוערה לשידור ציבורי, ובה היא מבקשת מהדה לשיר את "שיר השלום" שחיברה והלחינה. הדה מסרבת ומסבירה שאדם שנפגע פיזית במלחמת השחרור או ב-1967 וישמע את "שיר השלום" מושר בפי מחבלת ודאי יפגע פעם נוספת: "אני לא יכולה... אני לא מדברת עם אדם אחד שקצת מכיר אותי... מה חושבים האנשים שאני שרה על שלום? ודאי שאנשים חושבים שעכשיו אני יכולה להגיד מה שאני רוצה, שאני מצטערת... הם לא יכולים להאמין לי". והשומע, האם לא יאמין בכנות חרטתה?

במשך כל התקופה הזאת היא המשיכה ללמוד עברית ונושאים הקשורים להיסטוריה ולגיאוגרפיה של ישראל. היא התכוננה להשתתף בחידון ארצי של אסירים בנושא ידיעת הארץ. אשתו של יו"ר ועדת הכנסת, ששמועה על הדה הגיעה לאוזניה, באה להכירה ואחר כך "אימצה" אותה ובאה לבקרה בקביעות (בחדר המנהלת). גם עדנה פאר, עורכת תכנית רדיו מפורסמת למדי, ביקשה להכירה. פה התפתח סיפור אהבה אמיתי, לפחות מצד עדנה: היא ביקרה, כתבה מכתבים, וכמו שהיא מודה בכנות בתכנית ב-1986, עשתה רבות לשחרורה המוקדם של הדה.

בשלב מסוים הפכה הדה לאסירה מיוחדת במלוא מובן המילה. היא לבשה רק בגדים פרטיים, וחדרה היה עמוס בחפצים פרטיים: ספרים, כלי איפור ועיתוני אופנה צרפתיים שלאחר שסיימה את קריאתם נתנה אותם לסוהרות המעוניינות. חבילות אוכל הגיעו אליה ונפתחו בדרך כלל במשרד. דלת המנהלת הייתה פתוחה בפניה, והדה דיווחה לה דיווחים, או כפי שהגדירה בפני: "אני לא מלשינה, אך יש דברים שהיא צריכה לדעת, אם הם גורמים נזק לאסירה".

המעמד החדש עורר כמובן קנאה ועוינות בקרב רבות. אסירות שלא זכו להיכנס לחוג המצומצם של מקורבותיה דיברו עליה בכעס. לדעתן, היא העמידה פנים שהיא אוהבת ישראל, והן התרעמו מאוד על זכויות היתר שלה. היו סוהרות שכעסו על יהירותה ועל הזלזול שהפגינה כלפיהן, "בגלל המנהלת שעומדת אחריה". מעטות חשדו במניעה. מבחינת הנהלת בית הסוהר, הדה והצרפתיות האחרות כבר לא נחשבו ביטחוניות, הן "חזרו בתשובה", ולכן, כשהתקבל אישור מיוחד וחריג לטיול ביום ירושלים לכל האסירות הפליליות, הצטרפו אליהן גם הדה וחברותיה הצרפתיות. לא כולן ראו זאת בעין יפה.

את יסמין קירבה הדה ביד אחת והרחיקה בשנייה. בתחילת הדרך הן היו כאמור חברות טובות, אך כשהדה הוקפה באסירות יהודיות (מלבד הצרפתיות האחרות) וביססה מהלכים בקרב הסגל הבכיר, היא התפנתה פחות ליסמין, נזקקה לה פחות. כשנכנסה לעבוד במטבח והכתובה כללי עבודה משלה, אירעו התנגשויות של ממש. הדה כיבדה את יושרה של יסמין, אך לא הייתה באמת אשת שיח עבורה. היא, יסמין, הייתה פשוטה מדי בשבילה, לא שייכת ללהקת הגיטרות. ויסמין נפגעה. עדיין אוהבת, אך מסתייגת.

והיכן הייתי אני? השתדלתי לעמוד מהצד. הדה בדקה אותי. היה לנו מן המשותף: בנות

אותו גיל. שתינו היחידות עם השכלה אקדמית. יכולנו לשוחח על ספרות. היא ניסתה ללמדני להתאפר ולעטוף את ראשי בצעיף בדרכה המיוחדת החיננית. לפעמים סיפרה לי "סודות", ואני סברתי שהיא מבקשת לרכוש אותי לצדה. ונזהרתי. פעם מעדתי. היא שוחחה בעצב, דיברה על העתיד, על כמיהתה לחופש. הרגשתי שאני נשאבת על ידי הקסם שלה. הבנתי אותה, הזדהיתי. ומיד התנערתי: מאין לי שזו אינה הצגה מתוחכמת כדי להוסיף גם אותי לסל מעריציה? כשניסתה לשכנע אותי להבריח מכתב אל הבמאי (היא לא רוצה שהסוהרת המצנזרת תקרא דברים אישיים) וסירבתי, היא התרחקה כמחשבת שלא כדאי להשקיע בי. בתוכי הייתי ביקורתית, שפטתי את ההתחנפות, את העמדת הפנים, את ההתנהגות המניפולטיבית.

כשמעתי, לאחר סיום עבודת השרה, שהדה חולה, ייחסתי זאת למערך הטכניקות הבאות לזרוז את שחרורה. אך המחלה הייתה חמורה, והיא אושפזה בבית החולים הדסה בירושלים. מעניין לצטט מדבריו של הרופא שטיפל בה בירושלים, כפי שהובאו בריאיון ששידרה עדנה פאר:

מחלתה הייתה הפרעה קשה בהספקת הדם לידיים והתבטאה [בכך] שידיה היו בצבע כחול-אפור, מזיעות. לא מצאנו שום מחלה ברקע שיכולה להסביר. המחלה נגרמה עקב חשיפה לקור בבית הסוהר, במקרה שלה ודאי היה מרכיב פסיכוסומטי. באשפוז [של חודש] הכרתי את הרקע שלה בעיקר מהסיפורים שלך [עדנה פאר] ומהסיפורים שלה. היותי רופא נציג בית החולים, היא הייתה מחבלת... הייתי כלפיה compassionate, בעיקר הופתעתי מהמפנה בגישתה לישראל, למפעל הציוני. כשאושפזה בחורף ב-1974, חודשים אחדים אחרי מלחמת יום הכיפורים, סיפרה עד כמה התרגשה בזמן המלחמה, כתבה שיר על מלחמה. הצליחה ליצור רושם שהיא האדם ההפוך ממה שדמיינתי עליה בתור מחבלת. באותה תקופה שכחתי שהיא מחבלת. הדה הייתה אחת משלנו.

כאמור, היא שוחררה ב-1974 מסיבות בריאות והוטסה לצרפת. גם הצרפתיות האחרות שוחררו בהמשך בשחרור מוקדם, ונעלמו.

פרק ג

1995

במשך זמן רב שיחקתי ברעיון ליצור קשר עם יסמין, שאחריה עקבתי בעיתונות. לאחר ששוחררה והועברה לירדן לא שמעתי עליה דבר, עד שיום אחד הופיעה בעיתון ידיעה המספרת על מפגש בינלאומי כלשהו בשווייץ, ובו השתתפה יסמין כנציגת הפת"ח. מכאן ידעתי שקרה לה מה שפיללה בכל לבה שלא יתרחש: היא לא הצליחה להיחלץ מזרועות הפת"ח. מאותה הידיעה למדתי שמקום מושבה במרוקו.

ושבו חלפו שנים. ב-1994, בעקבות הסכמי אוסלו, עברה המפקדה של הפת"ח מתוניס לעזה.

בעיתון סיפרו לנו על בעלי התפקידים שיגיעו, והנה גם יסמין מוזכרת כמפקדת משטרת הנשים. יש לי כלפיה סנטימנטים רבים ואני שמחה; אולי ניפגש?!

והזמן חולף. יום אחד נטלתי יוזמה וניסיתי לברר בבזק מספר טלפון בעזה. בעלי התקשר, הסביר, זכה לתגובה אדיבה מאוד וקיבל מספר טלפון של המשרד של יסמין. בלב דופק התקשרתי, ענה מי שענה, והצגתי את עצמי כד"ר עפרה גרינברג כדי שיתייחסו ברצינות לפנייתי.

למחרת קיבלתי טלפון, על הקו יסמין. היא נשמעה זרה לחלוטין. "היי יסמין, זו עפרה, זו שהייתה עמך בבית הסוהר". היא מצטערת, לא מכירה אותי. היא צלצלה אליי בלי לדעת מי אני. מאוחר יותר, בשיחה השנייה, הסבירה לי שהגיבה בכלל להודעה הטלפונית רק כי חשבה שאני רופאה שפונה בקשר לשבויים הישראלים שבהם טיפלה בלבנון, ובאופן כללי אין לה עניין בקשר עם ישראלים.

נחזור לתחילת השיחה. ניסיתי לתאר לה את עצמי ולהזכיר את הקשר שהיה בינינו, אך תשובתה הייתה ברורה: "מחקתי מהזיכרון את תקופת בית הסוהר. זו הייתה תקופה גרועה, ואחר כך היו דברים עוד יותר קשים בלבנון. אני לא זוכרת כלום מבית הסוהר". ניסיתי נואשות לעורר את זיכרונה, הזכרתי שמות נשים ששהו אתנו באותו הזמן. "יסמין, הייתי באותה תקופה שהדה הייתה". והיא: "את לא יודעת? הדה מתה". לבי שקע בקרבי. הייתי המומה. די נרגשת שאלתי על המוצאות את הדה וכיצד ומתי זה קרה. יסמין הסבירה שהמחלה שפגעה בה בשנותיה בבית הסוהר המשיכה לקנן בה, והיא נפטרה לפני כמה חודשים. הצעתי ליסמין לשלוח לה תמונה של שתינו ביחד מבית הסוהר, כדי שתיזכר, אך היא לא נשמעה מעוניינת במיוחד. השיחה הסתיימה, ואני חשתי מתוסכלת ונבוכה.

כשלוש דקות לאחר מכן צלצל הטלפון. יסמין על הקו: "אני זוכרת אותך". גם היא נשמעה נרגשת. היא הסבירה ששמעה בקולי את העצב לאחר שנודע לי על מות הדה והבינה שבאמת אכפת לי. ואז נעלם המסך, והיא נזכרה במאורעות בית הסוהר, נזכרה בי, וכהוכחה גוללה את תוכנה של שיחה שניהלנו כשישבנו יחד ליד שער היציאה, על משמעותו של מעוף הציפורים מעבר לחומות.

השיחה הפעם הייתה ארוכה ונגעה בחיים האישיים, בעיקר של יסמין. היא סיפרה על תקופת שהותה בלבנון בזמן המלחמה שתוצאותיה הגבירו את עוינותה לישראל. היא נשמעה כשטופת מוח מבחינת ראייתה השלילית את המוטיבציה והמעשים של מדינת ישראל. העליתי אפשרות שניפגש, רציתי כל כך לראותה. אך היא הסבירה שאינה יכולה או רוצה לבוא לארץ. היא הציעה שאפגוש אותה בעזה, ולצורכי תיאום העבירה את הטלפון לבעלה, פלסטיני יליד עכו שישב בכלא הישראלי בשל עברות ביטחוניות וגורש גם הוא.

הוא היה חביב מאוד בשיחה, שאל והתעניין הרבה יותר מיסמין על הלך הרוחות בישראל ועל דעתי בדבר הסיכויים לשלום. הוא ישמח מאוד לארח אותי ואת בעלי, כך שנודיע מתי נגיע, והוא יעשה את כל הסידורים לשהייה ברגע שנעבור את המחסום. הבטחתי שנעשה זאת.

ולא קיימתי. פחדתי מהנסיעה לעזה. בעלי רצה, בני בן ה-21 רצה, ואני פשוט פחדתי.

לא התקשרתי עוד, ועל כך אני מתחרטת.

אפילוג

2007

כשהודמנה לי כיתה אהובה, והנושא היה רלוונטי, הייתי מספרת בקיצור את סיפור הדה ויסמין ומציגה את המסקנות "האנתרופולוגיות": אינך יודע מתי יסתיים המחקר, אינך יודע מהם גבולות שדה המחקר. סיפרתי לתלמידיי שמבחינתי המחקר הסתיים עם השיחה האחרונה עם יסמין. הנה דברים התבהרו. כאילו הגענו אל הנקודה שבסוף הסיפור 23 שנים לאחר שעזבתי את שדה המחקר שלי, את בית הסוהר. כך חשבתי עד לא מזמן.

לנוכח דרבון חיצוני החלטתי לכתוב על כך מאמר. התיישבתי לכתוב, והיד לא עמדה בשטף המילים. כאילו נפרץ סכר, והזיכרונות נשפכו, כאילו כבר מזמן חיכו לרגע הזה. חיטטתי בהקלטות (באיכות גרועה) שהקלטתי את קבוצת הזמרות בנווה תרצה, ובראשן הדה. שם מצאתי גם את ההקלטה החלקית משידורה של עדנה פאר. הקשבתי בשנית ממרחק של שנים, והדברים נראו אחרת.

עד עתה הייתה לי תמונה ברורה של הדה האינטרסנטית, המניפולטיבית, שמצליחה לעבוד על כולם כדי להגיע למטרתה הנכספת, חופש. הדה שלא שינתה דעותיה כהוא זה. ועכשיו, ממרחק של זמן, בהקשבה מרוכזת להקלטה, גיליתי דמות מורכבת יותר, אנושית, נוגעת ללב.

עם שחרורה נסעה הדה לפריז, אל מוסטיקי, ושם חיכתה לשחרורה של נורה אחותה. היחסים בין השניים לא עלו יפה, והיא נדרשה לעזוב את ביתו. היא מצאה מקלט אצל זוג חברים, ואת תורתה להם ביטאה בעזרה במשק הבית. במשך כל אותה התקופה הקפידה לכתוב למנהלת וגם לעדנה. היא ניתקה את הקשר עם שחרורה של נורה. נורה לא הסתדרה עם המארחים של הדה (שקיבלו גם אותה), והאחיות עברו להתגורר בבית מלון. כסף לא היה, והדה לא יכלה לעבוד בשל מחלתה. למרוקו לא יכלה לחזור, כי נאמר לה שתעמוד שם למשפט בשל פעילותה החבלנית ותיאסר. דרכונה המרוקאי נשלל ממנה. היחידים שיכלו ורצו לעזור היו ידידיה הוותיקים בפת"ח. הם דאגו לשלוח אותה לטיפולים ולניתוחים בבריית המועצות. אחרי עצירה קצרה באיטליה, היא עברה (כל הזמן עם אחותה) ללבנון. שם נישאה לבכיר בפלג הקיצוני של חוותמה. מלחמת לבנון תפסה אותה בביירות. בקלטת השידור שבידיי הדה מספרת באריכות על הזוועות והפגיעות שלהן נחשפה בלבנון ב-1982 כתוצאה מההתקפות של חיל האוויר הישראלי. היא מסבירה את כעסה על ישראל, שפגעה באזרחים ללא הבחנה, אך היא יודעת שיש גם ישראלים טובים. היא מעריכה את תנועת "שלום עכשיו" ואת "יש גבול".

פתאום אני רואה את שותפות הגורל בין הדה ליסמין: שתיהן הפסיקו בשלב מסוים להיות ארון לגורלן. שתיהן היו קורבן של נסיבות משפחתיות ופוליטיות, שבזכות בידי ארגון טרור (לוחם חופש). מתברר שגם להדה וגם ליסמין הייתה מלחמת לבנון חוויה מעצבת. גם יסמין לא רוצה לפגוש ישראלים בשל אותם המאורעות. האידיאולוגיה הלוחמנית שלהן נבנתה שם וטשטשה את חוויות השהות בבית הסוהר. במפגש שלי אתן היום, בית הסוהר הוא רק ראשית דרכנו המשותפת. המלחמה הנוראה הזאת, מלחמת לבנון, נגעה גם בי. באותה התקופה חיינו בקריית שמונה וסבלנו מהקטיושות. המלחמה גרשה אותי ואת ילדיי הקטנים לאחר שביתנו נפגע. גם אז התחכתי בהן בלי ידיעתי.

במפגש עם עדנה ניסתה הדה להימנע משיחות פוליטיות. היא הייתה טקטית מאוד ואדיבה, אך עדנה המראינת התעקשה לגרור אותה לדיונים אלה. הדה הסבירה שהיא חולה ורוצה חיים שקטים. היא התגרשה מבעלה, וכעת עוסקת בעיתונאות ועורכת כתב עת. ירושתה הגדולה הושבה לה אחרי משפטים ארוכים, והיא בת בית בארמון המלך.

מעדנה רצתה לשמוע על ידידיה מבית הסוהר, לא רק על המנהלת, אלא גם על האסירות האחרות. היא הייתה צמאה למידע. בעדנה נהגה בחביבות ובעדינות. היא הייתה אנושית. דמותה המורכבת הצומחת מסיפור התנהגותה במפגש עם עדנה מקרינה גם לאחור. גם אז אולי לא הכול היה משחק? גם אז אולי היו רבדים של כנות, אכפתיות, חיבה אישית, וגם עמדות ששיקפו את דעתה האמיתית?

ויותר מכך, בהקשיבי להקלטה פעם נוספת אני נותנת את דעתי על דבריה של עדנה המספרת שהדה, במרוקו, סירבה בעקשנות להיות מוקלטת, וכן שבתגובה לשאלותיה הפרובוקטיביות והבלתי פוסקות השיבה: "אינך מבינה שאנחנו לא נמצאים במדינה דמוקרטית!?" ועולה בי ההרהור שמא גם במרוקו נאלצה הדה להיזהר מלבטא בגלוי את דעותיה, שגם שם נאלצה לשחק תפקיד. כך שה"אמת" שהביאה לנו עדנה ממרוקו, גם היא אמת חלקית.

פתאום עולה בדעתי שלא רק שלא הכרתי את הדה, אלא אולי גם פספסתי. אולי יכולתי להבינה יותר, אז באותה תקופה רחוקה, אילו הייתי פחות זהירה, אילו נתתי לעצמי להיסחף. אולי. והצער על פספוס האפשרות להיפגש עם יסמין הכה בי מחדש במלוא העוצמה. המחקר לא הסתיים מבחינתי. אני צריכה להשלים חוסר של עובדות רבות. אני צריכה להיפגש עם יסמין. האם אצליח? האם לסיפור הזה יהיה סוף עם נקודה? האם אפשר בכלל לסיים, באופן טבעי, סיפור מחקר?

מקורות

בילו, י' (1988). חקר התרבות העממית בעידן הפוסט-מודרני: סיפור אישי, בתוך א' אבוהב, א' הרצוג, ה' גולדברג וע' מרקס (עורכים), ישראל: אנתרופולוגיה מקומית (עמ' 655-680). תל אביב: צ'ריקובר.

גרינברג, ע' (1982). נשים ככלא בישראל. תל אביב: צ'ריקובר.

Behar, R. (2003). Ethnography and the book that was lost, *Ethnography*. 4(1), 15-39.

Bird-David, N. (2004). No past, no present: A critical-Nayaka perspective on cultural remembering. *American Ethnologist*, 31(3), 406-421.

Brettell, C. B. (ed.) (1993). *When they read what we write*. London: Bergin & Garvey.

Evans-Pritchard, E. E. (1951). *Social anthropology*. London: Routledge & Kegan Paul.

— (1956). *The Nuer religion*. London: Oxford University Press.

Geertz, C. (2010). *Life among the anthros and other essays*. New Jersey: Princeton

- University Press.
- Greenberg, O. (2012). Through the kaleidoscope: Looking back at the prison. in H. Hazan & E. Hertzog (eds.), *Serendipity in anthropological research* (pp. 307-318). Farnham, England: Ashgate.
- Kenna, M. E. (1992). Changing places and altered perspectives. in J. Okley & H. Callaway (eds.), *Anthropology and autobiography* (pp. 147-162). London: Routledge.
- Shokeid, M. (2007). When the curtain falls on a fieldwork project. *Ethnos*, 72(2), 219-238.
- (2009). *Three Jewish journeys through an anthropologist's lens*. Brighton, MA: Academic Studies Press.
- Turnbull, C. M. (1972). *The mountain people*. New York: Simon & Schuster.
- Turner, V. (1960). Muchona the hornet. in J. Casagrande (ed.), *The company of man* (pp. 334-355). New York: Harper.
- Wulff, H. (2000). Access to a closed world: Methods for a multilocal study on ballet as a career. in V. Amit (ed.), *Constructing the field: Ethnographic fieldwork in the contemporary world* (pp.147-161). London: Routledge.